

Limiar

Xulio Sousa

Marta Negro Romero

Rosario Álvarez

A fronteira entre Galicia e Portugal ten sempre a capacidade de atraer unha atención inquiridora e de provocar sentimentos encontrados. Di Castelao que non se soubo o que lle respondeu o vello ao rapaciño que, na beira do Miño, formulou en voz alta o pensamento –ou sentimento– que a tantos trae aqueloutrados, «E os da banda d’alá son máis estranxeiros que os de Madrí?». Deulle forma de pregunta ao seu desconforto ante o paradoxo, mais é probable que non agardase unha resposta.

Desde longa data, cada certo tempo, en espazos de encontro entre lingüistas galegos e portugueses, a conversa, a ollada, o interese... viñan recalando na raia que asemade nos une e nos separa, de modo que paseniñamente se foi facendo urxente colocar no centro da nosa atención esta fronteira galego-portuguesa que todos dan en dicir que está entre as máis antigas de Europa. Pouco sabemos dos criterios con que foi trazada en orixe nin, polo tanto, en que medida respondía a trazos antropolóxicos, lingüísticos, xeográficos ou doutro teor. A raia atravesou as terras do antigo reino de Galicia e partiu en dous o territorio constitutivo do protorro-mance galego, do que logo habían xurdir a lingua galega e a lingua portuguesa.

Ao poñermos o foco de atención sobre a fronteira galego-portuguesa, desde o Instituto da Lingua Galega e o Consello da Cultura Galega pretendemos propiciar a reflexión sobre o estado da cuestión, impulsar avances na súa investigación, crear un espazo de encontro para as olladas pluridisciplinares e, en definitiva, crear novo coñecemento con renovación en métodos e resultados. Primeiro, tentámolo coa celebración dun simposio multidisciplinar no que participaron 21 especialistas desde os campos da historia, antropoloxía, xeografía, comunicación e lingüística (Santiago de Compostela, 28 de novembro - 3 de decembro de 2013). Agora facémolo coa publicación desta monografía, que reúne dez contribucións orixinais de 14 especialistas, nunha tripla perspectiva: histórica, antropolóxica, lingüística.

Non foi totalmente por acaso que estas actividades de reflexión sobre límites entre Galicia e Portugal coincidisen no tempo con dúas efemérides desapercibidas para a maioría. Dunha banda, o 75º aniversario da publicación do traballo de

Hans Schneider sobre o galego raiano na Limia Baixa, unha das obras pioneiras da dialectoloxía galega e de referencia obrigada aínda hoxe —«Studien zum Galizischen des Limiabeckens (Orense-Spanien)», na revista *Volkstum und Kultur der Romanen* XI, Hamburg 1938—; os organizadores do simposio de 2013 xa mencionado, dialectólogos, quixemos renderlle unha humilde homenaxe. Doutra banda, o 150º aniversario da fixación definitiva do trazado da raia seca entre Galicia e Portugal, suxeita ao «Tratado de Límites» (Lisboa, 29 de setembro de 1864), no que se puxo fin a algunhas situacións particulares de indefinición, ambigüidade ou anomalía que se viñan dando desde tempos remotos e que, en boa medida, engadiron un aquel de enxebrismo e de misterio a esta rexión raiana.

As vicisitudes históricas, tan diferentes, da comunidade galega e da comunidade portuguesa foron consolidando a raia como unha fronteira social, cultural e lingüística que, cada vez é máis evidente, cómpre estudar con perspectivas renovadas. Os promotores deste volume partimos da convicción de que non hai que contemplar as fronteiras como liñas divisorias senón como rexións de convivencia e intercambio, de osmose e hibridación, nas que se crea un tipo de cultura peculiar con trazos característicos comúns a diferentes áreas fronteirizas. Esa perspectiva centra o noso interese presente: a raia galego-portuguesa contemplada non como un límite senón como unha costura. Por iso, aínda que como dialectólogos o noso interese primordial está no ámbito da lingüística, propoñemos que esta nova ollada necesaria se deite desde múltiples enfoques disciplinares complementarios.

Abren o volume, a modo de pórtico, as presentacións feitas desde o ámbito da historia, en orde cronolóxica, e da antropoloxía. A contribución do profesor Carlos Baliñas é unha revisión da crenza, moi estendida tanto no ámbito político como académico, de que a separación política, tamén cultural e lingüística, de Galicia e Portugal na Idade Media foi un avatar circunstancial da historia consecuencia dunha imposición política das elites gobernantes. O investigador de historia medieval bota man da documentación para poñer diante dos ollos dos lectores unha serie de feitos e testemuños que axudan a comprender o sucedido entre a fin da dominación romana e os inicios do recoñecemento do reino de Portugal. A documentación que manexa permite coñecer como xa desde comezos do século XI comeza a falarse de dous territorios diferenciados e que son identificados como tales tanto polas elites gobernantes como polos seus poboadores. O autor fai referencia a tres zonas de fronteira que de máis a menos e de norte a sur van marcando un

distanciamento entre a nación portuguesa en construción e os territorios galegos do norte. O proceso de diverxencia política e territorial foi transcendendo máis tarde a outros ámbitos da vida cultural, social e económica dos dous territorios. Os feitos identificados na documentación manexada polo investigador proban a necesidade de realizar unha revisión profunda da idea de que o distanciamento entre Galicia e Portugal partiu dunha fractura imposta desde arriba.

Luís García Mañá ofrécenos un percorrido histórico pola fronteira galego-portuguesa, no que explica os avances e retrocesos que sufriu esta fronteira desde que, a mediados do século XII, nace Portugal como reino independente do de Castela-León; será co Tratado de Alcañices (fins do século XIII), cando comece a consolidarse, aínda que a indefinición sobre determinadas áreas seguirá a existir. De feito, como explica o autor, esta indefinición pode ser a causa do nacemento do Couto Mixto, territorio histórico conformado por aldeas galegas e portuguesas que gozaba dunha serie de privilexios, precisamente os causantes da súa extinción cando se asina o Tratado de Límites de 1864. Este tratado puxo tamén fin aos coñecidos como «pobos promiscuos», situados na mesma raia fronteiriza e integrados por habitantes galegos e portugueses, que acabarán por ser integrados en Portugal. García Mañá tamén analiza o traballo da Comisión Mixta de Lindes, que se atopou con non poucos problemas na raia á hora de establecer a pertenza dalgúns lugares a un ou outro estado debido á falta de acordo entre os veciños, polo que moitas das decisións pasaron a ser tomadas por comisións diplomáticas.

A antropóloga Paula Godinho examina algúns dos textos preparatorios para o Tratado de Límites asinado entre Portugal e España en 1864, no que se evidencian os argumentos dos representantes dos dous Estados e os dos diferentes grupos locais (proprietarios, labradores e xornaleiros) no proceso de demarcación territorial, así como as modalidades de resistencia utilizadas. Céntrase para a súa análise nun tramo de fronteira situado entre aldeas do concello portugués de Chaves e do galego de Vilardevós, en que os conflitos non cesarán nin despois da aprobación do Tratado. A autora explica como a distancia entre a lexislación e as necesidades locais era inconmensurable, o que levou a poboación rural a converterse en dinamitadora da orde social debido ás alteracións sufridas no seu modo de vida coa nova demarcación territorial. Os intereses dos dous estados centrábanse na soberanía; os das poboacións locais raianas na posesión e na propiedade,

polo que tentan influír no trazado da fronteira en beneficio propio, familiar ou veciñal. É de grande interese neste estudo ver como a identificación nacional na fronteira é realizada polos seus habitantes sen sacrificar os intereses locais e particulares nin pór á marxe o sentido máis localizado de pertenza.

Debera figurar tamén neste sección do volume a valiosa contribución de William Kavanagh sobre a construción de identidades e as fronteiras simbólicas, tomando por caso a raia de Galicia con Portugal. Nunca agradeceremos bastante o entusiasmo, a simpatía e o enorme saber que compartiu connosco en Santiago de Compostela en novembro e decembro de 2013, cando, vencendo todas as limitacións impostas pola doenza, acudiu presto a atender o noso convite. Beizón, William Kavanagh: este volume vai dedicado a ti, con maior recoñecemento e non menor afecto.

Seguen seis achegas orixinais desde o ámbito da variación lingüística, cunha perspectiva múltiple (galega, portuguesa, raiana, foránea) e intención renovadora dos estudos neste campo. As investigadoras Soraya Suárez e Irene Santos presentan os primeiros resultados dunha investigación desenvolvida na raia seca ourensá que ten como finalidade coñecer a percepción identitaria e lingüística dos galegos que viven preto desta zona fronteiriza. Botando man dos principios e da metodoloxía da dialectoloxía perceptiva ofrécennos unha nova aproximación a esta área, tan interesante desde o punto de vista lingüístico, cultural e social. No traballo analízanse as valoracións que os falantes realizan da súa propia variedade e tamén os xuízos que declaran respecto das variedades empregadas polos seus veciños do sur. As autoras chaman a atención sobre a avaliación positiva xeral que realizan sobre a fala local e tamén sobre o xeito en que empregan esta variedade como forma de identificación e contraste con respecto da variedade falada polos portugueses.

O estudo de Elisa Fernández Rei, Lurdes de Castro Moutinho e Rosa Lúcia Coimbra pretende determinar se a fronteira política que separa Galicia de Portugal constitúe tamén unha fronteira prosódica entre galego e portugués. En estudos previos levárase a cabo un achegamento a través da descrición acústica, pero neste traballo preséntase unha aproximación desde a dialectometría e desde a percepción. Por un lado, desenvólvese un estudo dialectométrico que permite determinar áreas xeolingüísticas que comparten unha entoación próxima, a pesar de estaren en bandas distintas da devandita fronteira; por outro lado, o estudo perceptivo demostra tamén a dificultade dos falantes dunha e doutra beira do

Miño en identificar a prosodia dalgunhas variedades, nomeadamente as das Rías Baixas, e adscribilas como galegas ou como portuguesas.

As investigadoras Rosa Mouzo Villar e Carolina Pérez Capelo ofrécennos unha aproximación xeolingüística ao territorio que abranguen as provincias galegas de Pontevedra e Ourense e a rexión norte de Portugal. Para a súa análise parten dunha selección de datos fonéticos, morfosintácticos e léxicos extraídos do *Atlas Lingüístico da Península Ibérica (ALPI)*, recollidos na década de 30. Á hora de realizar a súa escolla, baséanse nos trazos seleccionados para establecer a fronteira entre galego e portugués por outros autores (como Luis F. Lindley Cintra ou Fernández Rei) e mais noutros trazos máis desatendidos pola tradición dialectolóxica, como é o léxico. Aínda que o volume de datos e a rede de puntos coa que traballan non lles permite responder á cuestión de se existe ou non unha fronteira entre galego e portugués, as autoras conseguen delimitar áreas nas que a fronteira xoga o seu papel. Nuns casos vemos que as isoglosas de determinados fenómenos coinciden coa fronteira administrativa galego-portuguesa, como sucede coa gheada, e noutros cruzan a raia, como acontece coas variantes léxicas *embudo* / *funil* ou *serrín* / *farelo* / *fariña*.

O capítulo seguinte está asinado por Xosé Afonso Álvarez Pérez, bo coñecedor tanto da dialectoloxía galega coma da portuguesa e por iso persoa idónea para facer un repaso crítico das fontes que conteñen vocabulario dialectal en ambos os territorios, como base para un estudo demorado da continuidade ou descontinuidade léxica entre eles. O autor fai consideracións interesantes sobre as potencialidades e insuficiencias dunhas e outras no que respecta á análise contrastiva de léxico entre Galicia e Portugal e examina criticamente algunhas contribucións baseadas neses materiais. Sinala a importante novidade que o recente *Tesouro do Léxico Patrimonial Galego e Portugués* supón para o coñecemento lingüístico dos dous territorios e presenta diversos mapas de elaboración propia que poñen de manifesto a existencia de pautas de continuidade léxica entre Galicia e Portugal. Relata, ademais, os primeiros pasos dunha iniciativa de *Cartografía Lingüística de Galicia e Portugal*, desenvolvida en colaboración entre o Centro de Linguística da Universidade de Lisboa e o Instituto da Lingua Galega. Finalmente, apunta algunhas liñas de traballo posibles dentro desta área.

A contribución de Sílvia Pereira, investigadora do Centro de Lingüística da Universidade de Lisboa, céntrase na análise da distribución de certos trazos sintác-

ticos no conxunto de variedade faladas en territorio galego e portugués. A sintaxe, sen dúbida a disciplina menos atendida no ámbito dos estudos dialectais, móstrase nos exemplos tomados pola autora da contribución, como un nivel lingüístico que serve tamén para a caracterización dos dominios romances máis occidentais da península ibérica. Os trazos considerados dan conta que neste ámbito de análise as distribucións non se mostran tan uniformes e redundantes como as que encontramos noutros niveis de análise. As zonas de disposición dos fenómenos seguen unhas veces un trazado continuo compartido por galego e portugués, outras un trazado singular en cada unha das linguas e aínda outras máis unha distribución descontínua que esixe unha análise e explicación moito máis demorada e profunda. O estudo é un suxerente estímulo para a investigación na sintaxe dialectal das dúas variedades romances faladas no extremo occidental de Europa.

Helena Pousa, raiana e estudosa da variación lingüística na raia mollada, pon o seu acento na permeabilidade da fronteira e na comunicación entre comunidades fronteirizas. Dándolle a volta ao concepto e expresión «falsos amigos», tan recorrente na comparación lingüística, a autora volve polos «verdadeiros amigos». A partir de traballo de campo propio e dun bo coñecemento da bibliografía, mostra a afinidade léxica no espazo fronteirizo do Miño, desde Salvaterra e Monção ata a desembocadura. Trátase dun estudo feito desde a perspectiva da lingua oral dialectal a nivel sincrónico, centrado nuns cantos campos léxicos ligados ao ser humano (aspectos físicos, adxectivos caracterizadores) e á cultura material (o mundo da pesca, o mundo agrícola, o cultivo da viña, o territorio); tenta tamén explorar a semellanza polisémica en parellas de palabras como *fogo-lume*, *empurrar-puxar*. Comproba se o léxico característico do Miño está recollido nos dicionarios galegos e portugueses de referencia, coa forma e o significado que lles son propios; ao remate ofrece un glosario, organizado por campos.

Pecha o volume o profesor José Enrique Gargallo Gil, da Universitat de Barcelona, tamén el raiano –mais da raia aragonesa cos países de lingua catalá– cunha exposición das fronteiras lingüísticas ibéricas, un tema que lle é ben querido e sobre o que ten feito xa importantes contribucións previas. O autor percorre coa súa ollada esperta as dúas grandes fronteiras romances da península, a occidental e a oriental; e dentro delas distingue entre os territorios constitutivos e os consecutivos (ou substitutivos), co que resultan catro grandes espazos. A seguir, detense nas «fraxas», áreas dobremente fronteirizas –por razóns lingüísticas e

administrativas—, que responden tamén a esa partición en catro espazos: a *Franja de Ponent* ou *Franja Oriental (de Aragón)*, catalán en Aragón; a *franja (galego estremeiro)*, galego en Asturias, León e Zamora; a *Franja aragonesa*, castelán ou castelán-aragonés en *l'Alt Palància, l'Alt Millars i els Serrans* (València); a franxa de Valencia de Alcántara (provincia de Cáceres) e La Codosera (provincia de Badajoz), portugués raiano con Portugal. Remata coa revisión crítica das olladas dalgúns expertos sobre estes romances de fronteira.

Os editores queremos deixar constancia do noso agradecemento a todas as instancias que fixeron posible este libro. Ao Consello da Cultura Galega e ao Instituto da Lingua Galega polo seu apoio económico e loxístico, pero sobre todo polo impulso ao progreso do coñecemento e pola confianza depositada en nós. A todos os participantes no simposio de 2013 e en maior medida aos investigadores que aceptaron formular ou reformular como capítulo de libro estas contribucións, de acordo coas instrucións e requirimentos dos editores. A Álvaro Negro, que nos agasallou dobremente co seu talento: primeiro coa liña do horizonte raiano que ilustrou os carteis e dípticos da primeira actividade; agora coa visión desa mesma paisaxe, desolada e atraente, que ilustra a cuberta deste volume.

